

University of Tabriz

Contemporary Comparative Legal Studies

Online ISSN: 2821-0514

Volum: 15 Issue: 37

Winter 2025

Article Type: Research Article

Pages: 251-285

Comparative Study on Alternative Dispute Resolutions in Family Affairs and Lawsuits

Maryam Alsadat Mohaghegh Damad¹ Esmat Golshani² Sahar Hosseinian Seresht³

1. Assistant Professor, Imam Sadegh University, Tehran, Iran (Corresponding Author) m.mohaghegh@isu.ac.ir
2. Assistant Professor, Imam Sadegh University, Tehran, Iran esmat.golshani@isu.ac.ir
3. Master of Family Law, Imam Sadegh University, Tehran, Iran hosseinian1375@gmail.com

Abstract

The concentration of legal cases, particularly family disputes, delay of proceedings, instability of the family institution, decreasing the quality of judicial proceedings, failure to achieve fair trials, etc, are considered as one of the major challenges of the judicial system in Iran and many countries. The above reasons and other reasons have caused the desire of people to resolve their disputes through non-judicial methods or ADR, that are not supervised by government entities and both the private sector and governments have taken various measures to promote and introduce these non-judicial methods and encourage disputing parties to use them more frequently. Therefore, privatization specifically ADR, as a subset of privatization, is considered one of the effective frameworks for resolving disputes and reducing the burden on judicial authorities. In this regard, the question arises: how can the resolution of family matters and disputes be directed toward privatization? The present study aims to examine and explain, through a comparative approach and using a documentary-library method, how family matters and disputes can be privatized within the ADR system. The findings reveal that ADR methods in Iran do not play a significant role in resolving disputes. Families often resort to the judicial system to settle their conflicts for several reasons, such as the unfamiliarity with and perceived ineffectiveness of these methods, the absence of private arbitration and mediation institutions for family disputes, cultural factors, and more. But in many countries of the world, with the establishment of private and semi-governmental organizations and institutions, as well as the use of legal technology to provide ADR services, they have moved towards privatization. Finally, it can be concluded that by creating a culture introducing alternative dispute resolution methods to society, and clarifying the benefits of their use, we can take an important step in Iran to reduce the cases of the judiciary and increase the accuracy of the proceedings to preserve the family foundation.

Keywords: Family affairs and lawsuits, Privatization, Arbitration, Alternative Dispute Resolutions (ADR), Mediation.

Received: 2024/02/09 Received in revised form: 2024/11/20 Accepted: 2024/12/02 Published: 2024/12/25

DOI: 10.22034/LAW.2025.60490.3366

Publisher: University of Tabriz

law@tabrizu.ac.ir

شیوه‌های جایگزین حل و فصل امور و دعاوی خانوادگی در پرتو مطالعه تطبیقی

مریم‌السادات محقق داماد^۱ | عصمت گلشانی^۲ | سحر حسینیان سرشت^۳

m.mohaghegh@isu.ac.ir

۱. استادیار دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

esmat.golshani@isu.ac.ir

۲. استادیار دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران

hosseiniian1375@gmail.com

۳. کارشناسی ارشد حقوق خانواده دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران

چکیده

تراکم پرونده‌های قضایی خصوصاً دعاوی خانواده، بی‌ثباتی نهاد خانواده، اطاله دادرسی، پایین آمدن کیفیت رسیدگی قضایی و عدم تحقق دادرسی عادلانه از جمله چالش‌های مهم نظام قضایی ایران و بسیاری از کشورهای جهان محسوب می‌شوند. این عوامل و دلایل متعدد دیگری سبب شده است که روز به روز تمایل اشخاص در جهان به حل و فصل اختلافات خود از طریق شیوه‌های غیرقضایی یا شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف که زیر نظر نهادهای دولتی نیستند افزایش یابد و بخش خصوصی و دولت‌ها نیز در جهت ترویج و معرفی این روش‌های غیرقضایی و استفاده هرچه بیشتر طرفین اختلاف از این شیوه‌ها اقدامات مختلفی انجام دهند. لذا خصوصی‌سازی و به‌ویژه شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف، به‌عنوان زیرمجموعه خصوصی‌سازی، از جمله بسترهای حل دعاوی و کاهش بار مراجع قضایی شمرده می‌شوند. در این راستا باید به این پرسش پاسخ داد که چگونه می‌توان حل امور و دعاوی خانوادگی را به سمت خصوصی‌سازی سوق داد؟ هدف نگارندگان پژوهش حاضر این است که با استفاده از روش اسنادی- کتابخانه‌ای، چگونگی خصوصی‌سازی امور و دعاوی خانوادگی در این سیستم را به صورت تطبیقی بررسی و تبیین نمایند. با بررسی‌های صورت‌گرفته روشن شده است که شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف، در ایران نقش مهمی در حل و فصل اختلافات ندارند و غالباً خانواده‌ها به دلایلی چون ناشناخته بودن و اعتقاد بر کارآمد نبودن این شیوه‌ها، نبود مؤسسات و نهادهای خصوصی داوری، میانجیگری برای دعاوی خانوادگی و نیز دلایل فرهنگی، سیستم قضایی را جهت حل اختلاف خود انتخاب می‌کنند. این درحالی است که در بسیاری از کشورهای دنیا با تأسیس سازمان‌ها و مؤسسات خصوصی و نیمه‌دولتی و نیز استفاده از فناوری حقوقی برای ارائه خدمات جایگزین حل و فصل اختلاف به سمت خصوصی‌سازی پیش رفته‌اند. در ایران نیز با فرهنگ‌سازی و معرفی این شیوه‌ها در جامعه و روشن ساختن مزایای استفاده از آنها، می‌توان برای کاهش پرونده‌های دعاوی خانوادگی و افزایش دقت در رسیدگی در راستای حفظ بنیان خانواده گام مهمی برداشت.

واژگان کلیدی: امور و دعاوی خانوادگی، خصوصی‌سازی، داوری، شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلافات، میانجیگری.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۵

DOI: 10.22034/LAW.2025.60490.3366

law@tabrizu.ac.ir

ناشر: دانشگاه تبریز

مقدمه

امروزه روابط میان نهاد خانواده و دولت به رابطه‌ای دوسویه تبدیل شده است و روابط خانواده و جامعه، در نهاد خانواده تأثیر بسزایی دارد و دولت در نقش یک نهاد حمایتگر یا برعکس با هدف سلطه‌جویانه در این نهاد دخالت می‌کند^۱. به‌طور کلی، در خصوص میزان مداخله دولت در نهاد خانواده، دو نظر در نظام‌های حقوقی جهان وجود دارد که عبارت‌اند از:

الف) محدودیت مداخله دولت در امور خانواده

طبق این نظریه، مداخله دولت در نهاد خانواده فقط در شرایط خاصی پذیرفته شده است، چراکه نهاد خانواده جزء حقوق عمومی محسوب نمی‌شود و دولت نباید در آن وارد شود. دولت صرفاً باید نظم عمومی، امنیت و آزادی شهروندان را تأمین کند و قوانین و مقررات نیز باید به‌گونه‌ای باشد که از آزادی‌های فردی و اجتماعی شهروندان پاسداری نماید. این نظریه بیشتر در دولت‌های لیبرال مطرح است. در این دولت‌ها، فقط در مواردی که خانواده با مشکل جدی مواجه شده است یا خود خانواده، خواهان حمایت دولت باشد، دولت می‌تواند مداخله محدود و البته هدفمند داشته باشد؛ در غیر این صورت، دولت نباید در هیچ زمینه‌ای در امور مربوط به خانواده، مداخله داشته باشد. کشورهایی مانند آمریکا، انگلیس، نیوزلند، پاناما و کشورهای جنوب اروپا مانند یونان و آلمان این رویکرد را درپیش گرفته‌اند^۲.

ب) گسترش مداخله دولت در امور خانواده

حکومت‌های رفاه و کمونیستی معتقدند که دولت باید نقش گسترده‌ای در نهاد خانواده داشته باشد و تمامی فعالیت‌ها و رفتارهای جامعه را تحت نظر بگیرد و ساختار خانواده را نیز گرچه

۱. محمدجواد جاوید و مریم مهاجری، «مبانی مداخله دولت در نهاد خانواده در نظام حقوقی ایران»، *شورای فرهنگی/اجتماعی زنان و خانواده*، ش ۲۱ (۱۳۹۷)، ص ۱۴-۱۱.

۲. برای نمونه، دولت نیوزلند با تبعیت از این دیدگاه، خانواده را واحد مستقلی در نظر می‌گیرد و مداخله دولت را محدود به مواردی می‌داند که اعضای خانواده به مسئولیت‌ها و تعهدات خود عمل نمی‌کنند. در کشور پاناما نیز، دولت دخالت مطلق خود را با گسترش نقش نهاد‌های مردمی و سازمان‌های خصوصی در فرایند تصمیم‌گیری و زمینه‌آجرائی در حوزه خانواده کاهش داده است. (محمدرضا ویژه و لیلی بروجردی، «مطالعه تطبیقی قوانین و برنامه‌های توسعه‌ای دولت در حوزه خانواده (مورد مطالعه: کشورهای ایران و مالزی»، *مطالعات توسعه اجتماعی ایران*، ش ۳ (۱۳۹۵)، ص ۴؛ مهدی دادمزنی، *حقوق خانواده اسلامی در ۲۸ کشور جهان*، (قم: دانشگاه قم، چ ۱، ۱۳۹۰)، ص ۲۱۷.

نهادی خصوصی است، با نظم عمومی تطبیق دهد. مداخله دولت در نهاد خانواده، حمایت مستمر از این نهاد و حفظ و ثبات آن را به دنبال خواهد داشت و در جهت مقابل، عدم مداخله دولت منجر به بی‌ثباتی خانواده و بروز ناهنجاری‌های وسیع اجتماعی می‌شود.^۳ همچنین تغییراتی مانند فقر، بالارفتن آمار طلاق و افزایش مشارکت زنان در بازار کار، نیازهای جدیدی ایجاد کرده که دولت‌ها را به مداخله بیشتر در خانواده‌ها وادار ساخته است.^۴

حال سؤال این است که مداخله دولت (در مفهوم عام که شامل قوه قضاییه هم می‌شود) در امور مربوط به نهاد خانواده، به چه میزان باید باشد تا مؤثر واقع شود؟ آیا باید دولت مداخله حداکثری داشته باشد یا حداقلی؟ آیا می‌توان بسیاری از امور و دعاوی مرتبط با خانواده را به نهادهای خصوصی واگذار نمود؟

در برخی کشورهای جهان با تشویق و حمایت دولت‌ها و سایر نهادهای سیاست‌گذار تصمیماتی اتخاذ شده تا مردم به جای مراجعه به دادگاه‌ها برای حل و فصل دعاوی حقوقی و خانوادگی، به مجامع جایگزین که از سوی بخش خصوصی اداره می‌شوند، مراجعه کنند. در این کشورها، یکی از راه‌های دستیابی به عدالت در دعاوی خانواده، استفاده از روش خصوصی‌سازی و شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف است. در این شیوه، زوجین مسائل را بین خودشان و در یک حوزه خصوصی از سوی یک وکیل دادگستری یا قاضی بازنشسته حل و فصل می‌کنند.^۵ بهره‌گیری از چنین فرآیندی مبتنی بر عدالت ترمیمی است. عدالت ترمیمی الگویی است که نخست در سیاست کیفری مطرح شد و به وسیله آن تمام اشخاصی که در حادثه مجرمانه دخیل هستند، گرد هم می‌آیند تا با مشارکت یکدیگر در مورد آثار و نتایج عمل مجرمانه و آینده بزه‌دیده و بزه‌کار و جامعه بعد از وقوع جرم، چاره‌اندیشی کنند. در این الگو، حل و فصل اختلافات ناشی از بزه و ایجاد صلح و سازش بین طرف‌های ذی‌نفع بایستی به وسیله جامعه محلی و با حضور فعال بزه‌دیده و بزه‌کار در چارچوب میانجیگری، مذاکره، مصالحه، نشست و... که سازوکارهای مختلف عدالت ترمیمی محسوب می‌شوند، صورت گیرد و نه به وسیله قدرت حاکم و دولت.

۳. شهلا اعزازی، جامعه‌شناسی خانواده، (تهران: روشنگران، چ ۶، ۱۳۸۵)، ص ۱۱۰ و ۱۱۱.

۴. حشمت‌السادات معینی‌فر، دولت‌های رفاه و سیاست‌های حمایتی خانواده، (تهران: میزان، چ ۱، ۱۳۹۰)، ص ۴۱.

5. Jo Edwards; Amanda Sandys; Jamie Gaw "Family Dispute Resolution: A Practitioner's Perspective," *Family Law Journal*, (2017), p. 1246.

۶. علی حسین نجفی ابرنآبادی، «از عدالت کیفری کلاسیک تا عدالت ترمیمی»، *دانشگاه علوم اسلامی رضوی*، ش ۲ (۱۳۸۰)، ص ۲۲.

از طرف دیگر، روابط حاکم بر اعضای خانواده مبتنی بر احساسات، عواطف و وابستگی عمیق بین اعضا است و روابط یادشده به‌عنوان شاخص ممتاز، صرفاً و منحصرأ اختصاص به درون خانواده داشته، قابل صدق بر هیچ‌یک از روابط درون اجتماع نیست؛ بر این اساس، در صورت وقوع ناهنجاری رفتاری از سوی هریک از اعضای خانواده و ورود آسیب به عضو یا اعضای دیگر، آنچه اولویت و ضرورت دارد، جبران و ترمیم آسیب وارده است^۷ و به همین جهت کشورها در سال‌های اخیر ترغیب شده‌اند که سازوکارهای عدالت ترمیمی را در جرایم و دعاوی خانواده نیز تسری دهند. بنابراین می‌توان گفت خصوصی‌سازی امور و دعاوی خانوادگی با استفاده از شیوه‌های جایگزین حل‌وفصل اختلاف^۸ ریشه در عدالت ترمیمی دارد و این روش‌ها به‌نوعی، سازوکارهای عدالت ترمیمی به‌شمار می‌آیند.

امروزه به‌دلیل کثرت پرونده‌های مطرح در دستگاه قضایی و به تبع آن تأخیرهای طولانی در رسیدگی به دعاوی در دادگاه‌ها، هزینه‌های بالای دادرسی و مشکلات دیگر، به‌نظر می‌رسد دادگاه‌ها مکان مناسبی برای حمایت از حقوق افراد و حل‌وفصل اختلافات به‌خصوص در دعاوی خانوادگی نباشند. همین امر ضرورت حرکت به‌سمت استفاده از روش‌های جایگزین حل‌وفصل اختلاف و به‌طور کلی خصوصی‌سازی حل دعاوی خانوادگی در کشورمان را روشن می‌سازد. به‌خصوص که ماهیت ویژه دعاوی خانواده نیز به‌گونه‌ای است که بسیاری از خانواده‌ها برای حل‌وفصل آن تمایل بر مراجعه به دادگاه‌ها ندارند. رسیدگی سریع‌تر به امور و دعاوی و رفع اطاله دادرسی، افزایش ظرفیت کارآفرینی و کارایی مؤسسات و نهادهای خصوصی، کاهش حجم امور غیرضروری در قوه قضاییه، کاهش هزینه‌های حاکمیت در امور قضایی، رفع مشکلاتی از قبیل حضور کودکان در محیط دادگاه‌ها در دعاوی خانوادگی، ازجمله مزایای استفاده از شیوه‌های جایگزین حل‌وفصل اختلاف و خصوصی‌سازی است.

بنابراین، سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که جایگاه خصوصی‌سازی امور و دعاوی خانوادگی با استفاده از شیوه‌های جایگزین حل‌وفصل اختلاف، در ایران و برخی کشورهای جهان

۷. خدیجه صادقی موحد و همکاران، «عدالت ترمیمی، بایستگی و ضرورت حاکمیت آن درحوزه خانواده با تکیه بر مبانی فقهی»، فقه و مبانی حقوق اسلامی، ش ۱ (۱۳۹۸)، ص ۱۰۹ و ۱۱۱.

8. Alternative Dispute Resolutions (ADR)

چگونه تبیین شده است؟ و این امر چگونه در کشورهای پیشرو در زمینه خصوصی سازی اجرایی شده است؟

در راستای پاسخگویی به این پرسش‌ها در پژوهش حاضر ابتدا جهت روشن شدن مفاهیم بنیادین، نخست دو مفهوم «خصوصی سازی» و «شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلافات» بررسی می‌شوند و سپس وضعیت و جایگاه خصوصی سازی امور و دعاوی خانوادگی با استفاده از شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف، در ایران و نیز برخی کشورهای جهان از جمله انگلیس، استرالیا و هند مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

۱. مفهوم شناسی

لازم است که پیش از بررسی مباحث مربوطه به صورت تطبیقی، مفهوم اصطلاحات تخصصی پژوهش جهت روشن شدن معنی آنها ارائه شوند تا برای خواننده، بیگانه و نامفهوم نباشند.

۱.۱. خصوصی سازی

تعاریف متعددی از خصوصی سازی ارائه شده که همه آنها در مفهوم کلی، یکسان هستند و فقط در مواردی همچون دامنه خصوصی سازی، فرایندهای اجرایی و اولویت دادن به اهداف متفاوت می‌شوند.

در فرهنگ اقتصادی پالگریو، خصوصی سازی به این صورت تعریف شده است: «خصوصی سازی یک سیاست اقتصادی برای برقراری تعادل بین دولت و بخش‌های اقتصادی است. هدف از این فرایند، ایجاد شرایط رقابت کامل و افزایش کارایی اقتصادی و اجتماعی است. به عبارت دیگر، خصوصی سازی فرایندی است که طی آن دولت پس از بررسی امکان انتقال وظایف و تأسیسات خود، نسبت به انتقال آن از بخش عمومی به بخش خصوصی اقدام می‌کند»^۹.

در تعریفی دیگر می‌توان گفت: «خصوصی سازی عبارت است از ایجاد دگرگونی و تغییر در

9. Peter Newman, *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law*, (New York: Springer, 1998), p. 122.

ابعاد مختلف اقتصادی پس از به وجود آوردن نظام جدید بر اساس بازار^{۱۰}. در واقع، خصوصی‌سازی فرایندی است که پس از اجرای آن، وظایف و تأسیسات بخش دولتی در هر سطحی به بخش خصوصی منتقل می‌شود، اما در مفهوم حقیقی به یک رویداد فرهنگی در سطح جامعه اطلاق می‌شود که دستگاه قانون‌گذاری، قضاییه، مجریه و مردم جامعه به این باور برسند که بسیاری از امور به خود مردم واگذار می‌شود^{۱۱}.

اصطلاح خصوصی‌سازی، عام و متنوع است که به اقداماتی همچون واگذاری، کنترل مالی یا عملیاتی شرکت‌ها و مؤسسات در مالکیت دولت به بخش خصوصی اشاره دارد. به بیانی دیگر، با خصوصی‌سازی، هرگونه کنترل و مداخله در ایجاد عرضه و تقاضا حذف می‌شود. مفهوم واژه یادشده، نشان‌دهنده بازکردن درهای مؤسسات اقتصادی دولتی و عمومی به روی مردم و نیروهای بازار و «واجد شرایط بازار کردن» است. البته این فرایند تابع سیاست‌های دولت در انجام اقداماتی مانند مقررات‌زدایی و آزادسازی است^{۱۲}. واژه خصوصی‌سازی شامل روش‌های متنوعی است که رابطه بین دولت و بخش خصوصی را تغییر می‌دهد. این روش‌ها شامل مقررات‌زدایی، حذف رقابت در انحصارهای دولتی، فروش دارایی‌های دولت به بخش خصوصی، واگذاری ارائه خدمات و تولید کالا به بخش خصوصی و... است^{۱۳}.

با در نظر داشتن تعاریف مختلفی که از خصوصی‌سازی ارائه شد، به نظر می‌رسد به عنوان مناسب‌ترین تعریف: «خصوصی‌سازی، مجموعه‌ای از امور و اقدامات است که با اجرای آن، مدیریت و مالکیت در زمینه‌های مختلف از بخش دولتی به بخش خصوصی واگذار می‌شود»^{۱۴}.

10. Gerd Schwartz, *Privatization; Possible Lesson from the Hungaration Vase*, (United Kingdom: Oxford University Press, 1989), p. 1731.

۱۱. علیرضا رحیمی بروجردی، *سیاست‌های اقتصاد کلان و اصلاحات ساختاری*، (تهران: مرکز مطالعات و پژوهش بازرگانی، چ ۱، ۱۳۷۳)، ص ۳۶.

۱۲. رویا آل‌عمران و سیدعلی آل‌عمران، «خصوصی‌سازی و سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی»، *اقتصادی ماهنامه بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی*، ش ۱۱ (۱۳۹۰)، ص ۷۹.

13. Thompson Kay, "Privatization; a Policy in Search of a Rationale". *The Economic Journal*, 96 (1986), p. 23.

۱۴. محمد مهدی بهکیش، *اقتصاد ایران در بستر جهانی شدن*، (تهران: نشر نی، چ ۶، ۱۳۸۱)، ص ۱۱۱.

۲.۱. شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلافات

اصطلاح «شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف» معادل عبارت انگلیسی Alternative Dispute Resolution است. این اصطلاح تاکنون در ادبیات حقوقی ایران سابقه نداشته است. کامل‌ترین و بهترین عنوان برای این اصطلاح، «شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف» است و در نوشته‌های نویسندگان داخلی نیز از همین عبارت یا تعابیر مشابه آن استفاده شده است. نویسندگان در تعریف «شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف» عناصر تقریباً یکسان و مشابهی را به کار برده‌اند که عنصر اصلی تعاریف یادشده، حل و فصل اختلاف در خارج از سیستم قضایی و دادگاه‌های دولتی است.

شیوه‌های جایگزین حل اختلاف عبارت است از روش‌ها و راهکارهایی که طرفین یک اختلاف، دعوای خود را از طریق آن، مطابق با توافق طرفینی و با مداخله یا بدون مداخله شخص ثالث بی‌طرف حل و فصل کنند، بدون اینکه به دادگاه‌های دادگستری متوسل شوند. این روش‌ها با وجود تنوع، در یک عنصر با یکدیگر مشترک هستند که ماهیت غیردولتی و غیرقضایی است؛ وصف «جایگزین» گویای همین ماهیت است.^{۱۵}

یوسف درویشی هویدا نیز در کتاب «شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف»، تعاریف دیگری به نقل از نویسندگان خارجی بیان کرده‌اند. طبق یک تعریف، «شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف» به مجموعه‌ای از شیوه‌های متنوع برای حل و فصل اختلافات اطلاق می‌شود که جایگزین رسیدگی به امور و دعاوی در فرایند سیستم دادگستری محسوب می‌شود. در این شیوه‌ها معمولاً (نه ضرورتاً)، شخص ثالث بی‌طرفی با مداخله در جهت کمک به حل و فصل اختلافات، به طرفین کمک می‌کند.^{۱۶}

در تعاریف دیگر نیز شیوه‌های جایگزین حل اختلاف به روش‌هایی تعبیر شده است که طی آن، عدالت از سوی خود اشخاص اجرا می‌شود و دادگاه‌های دولتی و قضات وابسته به سیستم

۱۵. منوچهر توسلی چهرمی، «نگاهی به شیوه‌های جایگزین حل اختلاف (ای‌دی‌آر) در مقررات جدید اتاق بازرگانی بین‌المللی»، حقوقی دفتر خدمات حقوقی بین‌المللی جمهوری اسلامی ایران، ش ۲۷ (۱۳۸۰-۱۳۸۱)، ص ۲۶۵ و ۲۶۶.

16. Arthur Marriott, *ADR in Civil and Commercial Disputes. The Handbook of Arbitration and Dispute Resolution Practice*, (London: Sweet and Maxwell, 2003), p. 583.

قضایی دولت، نقشی در این زمینه ندارند. به عبارت دیگر، خود طرفین اختلاف و در اغلب موارد با کمک و همراهی شخص یا اشخاص ثالث مورد اعتماد و بی طرف، اختلاف خود را بدون مراجعه به دادگاه، حل و فصل می‌کنند.^{۱۷}

در مجموع، اجرای عدالت در روش‌های جایگزین حل و فصل اختلاف، با آنچه در دادگاه‌های دولتی اجرا می‌شود متفاوت است و بیشتر بر پایه مذاکره و به صورت دوستانه است. اجرای این شیوه‌ها نیز برخلاف دادگاه‌ها، منوط به توافق طرفین اختلاف است و بر اساس رضایت آنها صورت می‌گیرد. اشخاص ثالث بی طرف که در اجرای تعدادی از این روش‌ها نقش دارند، از جانب خود طرفین اختلاف انتخاب می‌شوند و به ارائه راه حل برای حل و فصل اختلاف و صدور رأی یا تنظیم موافقت‌نامه می‌پردازند؛ در مقابل قضات سیستم قضایی که از سوی دولت منصوب می‌شوند. فرایند رسیدگی در شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف از تشریفات خاصی پیروی نمی‌کند و روند حل اختلاف و چگونگی رسیدگی مبتنی بر اراده طرفین است.^{۱۸}

۲. شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف در ایران

در سال ۱۳۹۹ با عنایت به تأکیدات مقام معظم رهبری بر مسئله تحول در قوه قضاییه، «سند تحول قضایی» تصویب شد. این سند به منظور رفع مشکل کثرت و افزایش پرونده‌های ورودی به قوه قضاییه، ضمن طرح چالش‌ها، ذیل راهبردهایی به ارائه راهکارهای اجرایی آن پرداخت. نظر به اتمام دوره زمانی اجرای سند تحول تا پایان سال ۱۴۰۲، در اردیبهشت ۱۴۰۳، «سند جدید تحول و تعالی قوه قضاییه» به عنوان مبنای عمل دستگاه قضایی تا پایان سال ۱۴۰۵ تدوین گردید. توسعه روش‌های صلح و سازش، توسعه روش‌های حل اختلافات جایگزین رسیدگی قضایی، توسعه امر دوری از طریق تأسیس سازمان‌های دوری به‌ویژه در موضوعاتی نظیر خانواده و امور تجاری، قضا‌دایی از دعاوی فاقد ماهیت قضایی و کاهش مراحل غیرضروری دادرسی، هوشمندسازی حداکثری پذیرش و تشکیل پرونده‌ها در بستر سکوها (پلتفرم‌های) بخش خصوصی، راهبردهای این سند برای کاهش پرونده‌های ورودی به قوه قضاییه در راستای رفع مشکل اطاله دادرسی است.

17. Motiwal, O. P. "Alternative Dispute Resolution in India", *Journal of International Arbitration*, 15 (1998), p. 117.

۱۸. یوسف درویشی هویدا، شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف، (تهران: میزان، ج ۲، ۱۳۹۳)، ص ۱۷ و ۱۸.

باتوجه به این سند، در ادامه، خصوصی سازی امور و دعاوی خانوادگی در ایران با بهره گیری از شیوه های جایگزین حل و فصل اختلاف بررسی خواهد شد.

۱.۲. داوری

برحسب یک تعریف عام، داوری^{۱۹} تأسیسی حقوقی و روشی است که با اجرای آن، اختلافات و دعاوی در خارج از سیستم قضایی و از سوی شخص یا اشخاصی که داور نامیده می شوند و طرفین اختلاف آنها را انتخاب می کنند، حل و فصل می شود.^{۲۰}

داوری در فقه، با اصطلاح «تحکیم» عبارت است از اینکه طرفین اختلاف یا دعوا، شخص یا اشخاصی را برای رسیدگی و صدور رأی در مورد اختلاف خود انتخاب کنند. در این فرایند، هریک از طرفین «محکم» و داور نیز «قاضی تحکیم» نامیده می شود. به اختیاری که به داور داده می شود نیز در اصطلاح «ولایت تحکیم» می گویند.^{۲۱} فقها در بخش «کتاب القضا»، قضات را به دو نوع تقسیم نموده اند: «قاضی» منصوب که از طرف امام منصوب می شود و «قاضی تحکیم» (داور) که اصحاب دعوی بر داوری وی توافق می کنند بدون اینکه از سوی امام اذنی به او داده شود. طبق قول مشهور فقها، تمامی شرایطی که برای قاضی منصوب لازم است، مانند بلوغ، عقل، اسلام، عدالت، علم اجتهاد و ذکوریت، در مورد قاضی تحکیم نیز الزامی است و تنها تفاوت این دو، عدم الزام اذن و نصب از سوی امام در مورد قاضی تحکیم است. بنابراین، اصل داوری (تحکیم) از لحاظ فقهی جایز و بلا اشکال است.^{۲۲}

در قوانین ایران براساس ماده ۴۵۴ قانون آیین دادرسی دادگاه های عمومی و انقلاب در امور مدنی «کلیه اشخاصی که اهلیت اقامه دعوا دارند، می توانند با تراضی یکدیگر منازعه و اختلاف خود را خواه در دادگاه ها طرح شده یا نشده باشد و در صورت طرح در هر مرحله ای از رسیدگی باشد، به داوری یک یا چند نفر ارجاع دهند».

19. Arbitration

۲۰. همان، ص ۳۷ و ۳۸

۲۱. سولماز هادی و مرتضی حاجی پور، «بررسی شیوه های جایگزین حل و فصل اختلاف از منظر حقوق ایران و فقه امامیه»، فقه و مبانی حقوق اسلامی، ش ۹ (۱۳۹۵)، ص ۸۹

۲۲. همان، ص ۹۰

در امور و دعاوی خانوادگی، نهاد داوری می‌تواند در کاهش زمان رسیدگی به دعاوی، کاهش هزینه‌ها و افزایش کیفیت رسیدگی قضایی به پرونده‌ها مؤثر باشد. در حال حاضر، پس از طرح دعوا و ارجاع پرونده به شعبه‌ای از دادگاه‌های خانواده، وقت رسیدگی تعیین می‌شود. در جلسه رسیدگی، قاضی دادگاه از طرفین دعوا می‌خواهد که توضیحاتی ارائه دهند. پس از آن، قرار ارجاع امر به داوری صادر و به طرفین ابلاغ می‌شود. در این مرحله، ظرف یک هفته از تاریخ ابلاغ، طرفین یک نفر از اقارب متأهل خود را که حداقل سی‌ساله و آشنا به مسائل شرعی و خانوادگی و اجتماعی باشد، به‌عنوان داور اختصاصی، انتخاب و به دادگاه معرفی می‌کنند (ماده ۲۸ «قانون حمایت خانواده» مصوب ۱۳۹۱)؛ در غیر این صورت، دادگاه به‌جای طرفین می‌تواند داور تعیین کند. نکته مهم و مورد توجه اینکه طبق مقرر قانون‌گذار، رعایت نظر داوران در صدور حکم دادگاه الزامی است و در صورت رد آن باید دلیل عدم پذیرش تصریح شود. بنابراین، قضات دادگاه‌ها مجاز نیستند که بی‌جهت و بدون ذکر دلیل نظر داوران را نپذیرند. همین امر اهمیت نهاد داوری در امور و اختلافات خانوادگی را بیشتر مشخص می‌کند.^{۳۳} اما رویه فعلی داوری در دادگاه‌ها با ضعف و مشکلات زیادی از جمله موارد زیر مواجه است:

الف) داوری در امور و دعاوی خانوادگی در حال حاضر صرفاً مختص به دعاوی طلاق (به‌جز طلاق توافقی) است. برخلاف پیش از انقلاب اسلامی که موضوع و قلمرو داوری طبق «قانون حمایت خانواده»^{۳۴} مصوب ۱۳۵۳ شامل کلیه اختلافات خانوادگی به‌جز اصل نکاح و طلاق می‌شد. در حالی که می‌توان داوری را برای تمامی دعاوی خانوادگی از قبیل نفقه و حضانت و غیره در نظر گرفت. مشکل دیگر این است که در حال حاضر، داوری در دادگاه‌های خانواده منجر به

۳۳. عارف شریعت کرمانی و معین صباحی گراغانی، «نقش داوری در کاهش دعاوی خانوادگی با تأکید بر اسناد بین‌المللی»، *مطالعات بین‌المللی پلیس*، ش ۱۲ (۱۴۰۰)، ص ۱۹۰ و ۱۹۱.

۳۴. ماده ۵ قانون حمایت خانواده مصوب ۱۳۵۳: «دادگاه در صورت تقاضای هریک از طرفین مکلف است موضوع دعوی را به استناد رسیدگی به اصل نکاح و طلاق به یک تا سه داور ارجاع نماید. همچنین دادگاه در صورتی که مقتضی بداند رأساً نیز دعوی را به داور ارجاع خواهد کرد. داوری در این قانون تابع شرایط داوری مندرج در قانون آیین دادرسی نمی‌باشد. مدت اعلام نظر داوران از طرف دادگاه تعیین خواهد شد. در صورت عدم وصول نظر مذکور تا پایان مدت مقرر دادگاه رأساً رسیدگی خواهد کرد؛ مگر اینکه طرفین به تمدید مدت تراضی نمایند یا دادگاه تمدید مدت را مقتضی تشخیص دهد.

تبصره - در صورتی که طرفین به تعیین داور تراضی نکرده یا داور خود را معرفی ننمایند دادگاه داور یا داوران را به ترتیب از اقربا یا دوستان یا آشنایان آنان انتخاب خواهد کرد هرگاه اشخاص مذکور از قبول داوری امتناع کرده یا انتخاب آنان از جهت عدم حضور در محل یا جهات دیگر میسر نباشد افراد دیگری به داوری انتخاب می‌شوند».

صدور رأی لازم‌الاجرا از سوی داوران نمی‌شود و نظر داوران به دادگاه، مشورتی است و درنهایت رأی لازم‌الاجرا را دادگاه - البته با توجه به نظر داوران - صادر می‌کند و این عملاً بار زیادی از روی دوش سیستم قضایی بر نمی‌دارد.

ب) داورى دادگاه‌ها کارایی لازم را ندارند. همان‌طور که گفته شد، به استناد ماده ۲۸ «قانون حمایت خانواده» مصوب ۱۳۹۱ ابتدا زوجین موظف هستند داورانی را از اقارب خود معرفی کنند و اگر امتناع نمایند، دادگاه به تعیین داور مبادرت می‌کند. هدف اصلی اغلب زوجین از مراجعه به دادگاه جدایی است، به همین دلیل تمایل ندارند که خودشان داور معرفی کنند و ترجیح می‌دهند زودتر به نتیجه موردنظر برسند. انتخاب داور از سوی دادگاه نیز مطلوب نیست، زیرا باتوجه به حجم و تراکم پرونده‌ها امکان تعیین داور مناسب از میان خانواده‌های زوجین از سوی دادگاه وجود ندارد و عملاً دادگاه به تعیین داور از میان افراد محدودی اقدام می‌کند که در واحدهای داورى مجتمع‌های خانواده حضور دارند و برای ایجاد سازش میان زوجین علاقه و انگیزه‌ای ندارند و صرفاً درصدد امرار معاش هستند.

درحالی که اگر وظایف این نهاد به مؤسسات خصوصی خارج از سیستم قضایی سپرده شود، نه تنها مراجعه به سیستم قضایی به حداقل خواهد رسید، بلکه کیفیت داورى در حل و فصل اختلافات خانوادگی افزایش خواهد یافت؛ زیرا اگرچه مؤسسات هم از این طریق کسب درآمد می‌کنند، اما به دلیل ایجاد فضای رقابتی میان مؤسسات و شرکت‌ها و بهره‌گیری از متخصصان، هرکدام سعی می‌کنند بهترین خدمات را در زمینه صلح و سازش اختلافات و دعاوی خانوادگی و حتی شفاف‌سازی حقوق زوجین قبل از ازدواج ارائه دهند. همچنین دولت می‌تواند برای نهادهای داورى خصوصی که بیشترین آمار صلح و سازش پایدار در اختلافات خانوادگی را دارند، مشوق‌هایی مانند معافیت‌ها یا تخفیف‌های مالیاتی، اعطای وام‌های بانکی و... در نظر بگیرد.

نکته مهم اینکه، برای حل و فصل بسیاری از اختلافات و دعاوی خانوادگی، مانند نفقه، حضانت و ملاقات فرزندان، نحوه اداره کارهای منزل، جهیزیه، اهدای جنین و... نیازی به طرح دعوا در دادگاه نیست و می‌توان آن‌ها را از طریق داورى حل و فصل نمود. همچنین مهم‌ترین مزیت تشکیل این مراکز، سرعت بسیار زیاد در رسیدگی‌ها است. در حال حاضر، به دلیل حجم پرونده‌های دادگستری، باید زمان زیادی برای رسیدگی به امور و دعاوی خانوادگی اختصاص داده

شود؛ درحالی که در روش داوری به دلیل معافیت از تشریفات قانونی، در زمان کمتری به اختلافات رسیدگی و رأی صادر می‌شود. با اجرای این روش، میزان دقت و کیفیت رسیدگی به امور و دعاوی خانوادگی هم افزایش می‌یابد، چراکه داوران در مقایسه با قضات دادگستری، مشغله کاری کمتری دارند و اغلب به سبب درآمد بیشتر، دقیق‌تر و باکیفیت بیشتر رسیدگی خواهند کرد.

سازوکار پیشنهادی برای ارجاع به داوری و مؤسسات خصوصی داوری در زمان بروز اختلافات و دعاوی خانوادگی این است که پیش از اجرای عقد نکاح، شرط داوری مانند شروط دیگر در قبالة نکاح یا ضمن یک قرارداد خصوصی (موافقت‌نامه داوری) بین طرفین^{۲۵} درج شود، تا پس از بروز اختلاف، چنین نهادی بتواند فعال شود. با انعقاد موافقت‌نامه داوری، چه به صورت شرط داوری مندرج در قرارداد اصلی و چه به شکل توافق مستقل، طرفین می‌توانند اختلاف خود را از طریق داوری حل و فصل نمایند.^{۲۶}

۲.۲. میانجیگری

میانجیگری^{۲۷}، «روشی خصوصی و مبتنی بر اراده است که در آن یک شخص ثالث بی‌طرف با تشویق طرفین به حل و فصل اختلاف، ارتباط طرفین را تسهیل و واسطه بین آن‌ها برای رفع دعوا می‌شود». به عبارت دیگر، میانجیگری روشی کاملاً متکی بر توافق طرفین است، زیرا هم در ارجاع دعوا به میانجیگری و هم در تعیین نتیجه دعوا، صرفاً طرفین دعوا هستند که تصمیم‌گیری می‌کنند و میانجی حق تعیین تکلیف برای طرفین را ندارد.^{۲۸} شخص میانجی، قاضی نیست؛ بلکه هدف اصلی او این است که بدون صدور رأی، طرفین را به سمت حل اختلاف تشویق و راهنمایی کند. میانجی زوایای پنهان اختلاف و منافع واقعی طرفین را برای

۲۵. ماده ۱۰ قانون مدنی: «قراردادهای خصوصی نسبت به کسانی که آن را منعقد نموده‌اند، در صورتی که مخالف صریح قانون نباشند، نافذ است».

۲۶. ابراهیم شعاریان و ساناز نیک‌زمان اصل، «رویکردها و ضوابط حاکم بر تفسیر موافقت‌نامه داوری داخلی و بین‌المللی»، *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر*، ش ۲۱ (۱۳۹۹)، ص ۱۵۲.

27. Mediation

۲۸. سید علی‌رضا رضایی و همکاران، «تعیین مقر در روش‌های جایگزین برخط حل اختلاف»، *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر*، ش ۲۸ (۱۴۰۱)، ص ۱۲۰.

آنها تبیین می‌کند و از طریق یک فرایند غیرتشریفاتی و خصوصی به آنها کمک می‌کند تا مسئله را حل نمایند. طرفین اختلاف با اراده خودشان میانجی را انتخاب می‌کنند و از وی می‌خواهند که به صورت خصوصی و محرمانه و با روشی انعطاف‌پذیر، آنها را یاری کند تا راه‌حلی برای مشکل و اختلاف خود بیابند.^{۲۹}

استفاده از میانجیگری در امور و دعاوی خانوادگی مزایای بسیاری دارد که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

الف) فراهم شدن محیطی آرام برای مذاکره

معمولاً چنین شرایطی در داوری و به‌ویژه در دادگاه‌ها ایجاد نمی‌شود. میانجی با هدایت طرفین و جلسه میانجیگری، از طرح بحث‌های بی‌ثمر جلوگیری می‌کند و بر منافع واقعی طرفین تکیه می‌نماید. در طول جلسات، طرفین می‌توانند به‌آسانی و بدون هیچ دغدغه‌ای احساسات خود را در مورد موضوع مورد اختلاف به یکدیگر انتقال داده، از خواسته‌های خود مطلع سازند.

ب) محرمانه ماندن موضوع اختلاف

در صورتی که اختلاف زوجین در دادگاه مطرح شود، باتوجه به علنی بودن دادگاه و دخالت افراد زیادی از جمله مدیر دفتر، قاضی، بایگان، دفتر خدمات قضایی و سایر افرادی که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم در پرونده دخیل هستند، اصل محرمانگی دعاوی خانواده مخدوش شده، توافق بین زوجین را با مقاومت روبه‌رو می‌سازد. اما در میانجیگری دعاوی خانوادگی، فقط طرفین و شخص میانجی از موضوع مطلع هستند و موضوع در صورت بروز سازش، برای همیشه پنهان می‌ماند.

ج) کاهش هزینه‌ها و زمان رسیدگی

معمولاً جلسات میانجیگری با دو یا سه بار مذاکره به پایان می‌رسد و مبلغ اندکی در مقایسه با حق الوکاله و کیل و هزینه‌های دادرسی پرداخت می‌شود.

۲۹. علی‌حسین مصلحی و محسن صادقی، «نگاهی به شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف (ای‌دی‌آر)»، نامه مفید، ش ۴۶ (۱۳۸۳)، ص

د) امکان ارجاع به میانجیگری قبل از وقوع اختلاف

در دادگاه‌ها فقط به اختلافات بالفعل رسیدگی می‌شود، درحالی که دو طرف قرارداد حقوقی یا متقاضیان ازدواج می‌توانند حتی قبل از وقوع اختلاف و برای توافقات خود از خدمات میانجی استفاده کنند و اختلافات احتمالی آینده را با میانجیگری حل و فصل نمایند.

در همین راستا، از ویژگی‌های مثبت «قانون حمایت خانواده» می‌توان به ایجاد «مراکز مشاوره»^{۳۰} اشاره کرد. هدف از تأسیس این نهاد، همکاری قضات با مراکز مشاوره برای رسیدن به حقایق مشکلات خانواده‌ها و دعاوی زناشویی است تا بتوانند با استفاده از آن، رأی مقتضی صادر کنند. تأسیس این مراکز اگرچه گام مثبتی در جهت تحکیم مبانی خانواده و حل و فصل اختلافات خانوادگی به حساب می‌آید، ولی در طی چند سال اخیر نتوانست تأثیر مثبتی در قوه قضاییه ایجاد کند. دلیل مشکل در درجه اول این است که وقتی زوجین برای طلاق توافقی به دادگستری مراجعه می‌کنند، تقریباً با یکدیگر به توافق قطعی رسیده و قصد دارند هرچه سریع‌تر طلاق محقق شود و به ندرت با مشاوره از تصمیم خود منصرف می‌شوند. بنابراین، ارجاع طرفین به مشاوره فقط روند طلاق را طولانی کرده، هزینه اضافی به مراجعان تحمیل می‌کند.

یکی دیگر از معایب این مراکز این است که طبق ماده ۲۵ قانون یادشده، مراکز مشاوره خانواده فقط برای طلاق توافقی ایجاد شده‌اند، درحالی که می‌توان از این ظرفیت در سایر امور و دعاوی خانوادگی نیز استفاده کرد.

میانجیگری نهادی است مشابه کارکرد مراکز مشاوره خانواده در دادگاه‌ها، اما با ابعادی وسیع‌تر، که نه تنها در غیر دعاوی طلاق، بلکه حتی قبل از طرح دعوا در قوه قضاییه هم قابل استفاده است؛ به همین دلیل در این پژوهش به مراکز مشاوره خانواده در دادگاه‌ها اشاره شده است. بنابراین، باتوجه به مشکلاتی که اکنون در مراکز مشاوره دادگاه‌ها قابل مشاهده است، می‌توان از ظرفیت میانجیگری برای حل این مشکل استفاده کرد. به این صورت که مراکزی خصوصی تأسیس شود که به ارائه خدمات مشاوره و میانجیگری در تمامی امور و دعاوی

۳۰. ماده ۲۵ قانون حمایت خانواده مصوب ۱۳۹۱: «در صورتی که زوجین متقاضی طلاق توافقی باشند، دادگاه باید موضوع را به مرکز مشاوره خانواده ارجاع دهد. در این موارد طرفین می‌توانند تقاضای طلاق توافقی را از ابتداء در مراکز مذکور مطرح کنند. در صورت عدم انصراف متقاضی از طلاق، مرکز مشاوره خانواده موضوع را با مشخص کردن موارد توافق جهت اتخاذ تصمیم نهائی به دادگاه منعکس می‌کند».

خانوادگی (نه صرفاً طلاق توافقی) بپردازد و دادگاه‌ها فقط توافقات زوجین را تنفیذ کنند. در صورت طرح ابتدایی دعوا در دادگاه نیز، زوجین برای مشاوره و میانجیگری به این مراکز خصوصی ارجاع داده شوند تا گامی مهم در جهت رفع اطاله دادرسی در دادگاه‌ها برداشته شود.

۳.۲. مذاکره

مذاکره^{۳۱}، روشی خصوصی، غیررسمی و بدون تشریفات قانونی است که طی آن طرفین اختلاف تلاش می‌کنند تا به یک توافق دو یا چندجانبه که مورد توافق هریک از آن‌ها باشد، دست یابند. در این روش، فرایند انجام مذاکره و حل و فصل دعوا بر دوش طرفین است و شخص ثالث نقشی در آن ندارد و جلسات کاملاً دوستانه و به صورت غیررسمی برگزار می‌شود. به همین دلیل از طریق مذاکره، آسان‌تر و سریع‌تر می‌توان به راه حل منصفانه دست یافت.

در حال حاضر در قراردادهایی که بین اشخاص در زمینه‌های مختلف منعقد می‌شود، طرفین ضمن یکی از مواد قرارداد توافق می‌کنند که در زمان وقوع اختلاف، قبل از مراجعه به سایر شیوه‌ها، ابتدا از راه مذاکره اختلاف خود را حل و فصل کنند. استفاده از این شیوه در امور و دعاوی خانوادگی و حتی گفتگوهای پیش از ازدواج نیز مزایای بسیاری دارد. ساده‌ترین و کم‌هزینه‌ترین شیوه مواجهه با اختلاف میان طرفین عقد نکاح، مذاکره دوجانبه میان زوجین یا اشخاص ثالث مؤثر در سرنوشت روابط زناشویی است. در این روش غیرتشریفاتی، از این جهت که هم شرایط خاص منتهی به اختلاف را برای طرفین تداعی می‌کند و هم بازیگر اصلی حل و فصل، خود طرفین یا خویشاوندان دخیل در اختلاف هستند، اثرگذاری بهتری در عدم افشای شرایط خانوادگی دارد و امکان توافق بر اساس شرایط کنونی را نیز فراهم می‌سازد. مذاکره می‌تواند متمم مذاکرات پیش از عقد و اتفاقات بعد از آن باشد و نتیجه‌ای واقعی‌تر نسبت به شرایط مشترک زوجین متنازع به دست‌دهد؛ زیرا برخلاف سایر روش‌ها، مذاکره بدون دخالت بیگانه صورت می‌گیرد و گفتگوی طرفین عنصر اصلی آن است.^{۳۲}

باتوجه به اینکه عمده مشکلات زوجین به دلیل عدم توانایی آنها در مذاکره و فهم خواسته‌های یکدیگر است، تأسیس نهادها و مؤسسات خصوصی برای نظارت بر روند مذاکره و

31. Negotiation

۳۲. محمد صادقی، «مذاکرات پیش از عقد در نکاح؛ از ماهیت تا تأثیر حقوقی»، فقه و حقوق خانواده، ش ۲۳ (۱۳۹۷)، ص ۴۷.

همچنین آموزش زوجین، می‌تواند در حل و فصل اختلافات و کاهش دعاوی در دادگاه‌ها مؤثر باشد.

۴.۲. سازش

سازش^{۳۳}، یکی از روش‌های جایگزین حل اختلاف است که روندی ساده، انعطاف‌پذیر و غیررسمی دارد و طرفین اختلاف می‌توانند با کمک شخص ثالث و طی مذاکراتی دوستانه و کم‌هزینه و سریع، دعاوی خود را فیصله دهند. رسیدگی در این شیوه به این صورت است که یک شخص ثالث بی‌طرف که سازش‌دهنده یا سازشگر نامیده می‌شود، بستری را فراهم می‌کند تا طرفین در خصوص اختلافات خود مذاکره و گفتگو کنند و به راه‌حل دست یابند. درنهایت نیز اختلاف با رضایت طرفین و کمک سازشگر حل و فصل می‌شود.^{۳۴}

در عرف ما معمولاً سازش به‌عنوان نتیجه میانجیگری جهت حل اختلاف شمرده می‌شود؛ به این صورت که شخص ثالث بی‌طرف یعنی میانجی، بین طرفین میانجیگری می‌کند تا سازش بین آن‌ها ایجاد شود. پس سازش معمولاً به‌عنوان یک روش مستقل شناخته نمی‌شود. در نتیجه، سازش می‌تواند با مداخله شخص ثالث یا بدون آن محقق شود، اما در میانجیگری، حضور میانجی الزامی است. البته بند ۳ ماده ۱ قانون نمونه آنسیترال^{۳۵} راجع به سازش تجاری بین‌المللی که قلمرو اعمال قانون را بیان می‌کند، هر دو روش سازش و میانجیگری را به یک معنی به‌کار برده است.^{۳۶}

مقررات ایران به‌گونه‌ای تنظیم شده که نشانگر گرایش و تمایل قانون‌گذار به استفاده از روش سازش در حل اختلافات است. طبق ماده ۱۷۸ «قانون آیین دادرسی مدنی»، سازش فقط اختصاص به مرحله بدوی ندارد و در هر مرحله از روند دادرسی مدنی، طرفین دعوا می‌توانند

33. Conciliation

۳۴. یوسف درویشی هویدا، پیشین، ص ۱۱۴

35. Article 1. 3: "For the Purposes of This Law, "Conciliation" Means a Process, Whether Referred to by the Expression Conciliation, Mediation or an Expression of Similar Import, Whereby Parties Request a Third Person or Persons ("The Conciliator") to Assist Them in Their Attempt to Reach an Amicable Settlement of Their Dispute Arising Out of or Relating to a Contractual or Other Legal Relationship. The Conciliator does not Have the Authority to Impose Upon the Parties a Solution to the Dispute."

https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/03-90953_ebook.pdf.

۳۶. یوسف درویشی هویدا، پیشین، ص ۱۲۴ و ۱۲۵

اختلاف خود را از طریق سازش حل و فصل کنند».

سازش در دعاوی خانوادگی نیز مزایای بسیاری دارد از جمله:

- راه حل را طرفین دعوی انتخاب می کنند، بنابراین با فرهنگ و عقاید آنها سازگاری بیشتری دارد.
- افراد مقابل همدیگر قرار نمی گیرند، بلکه به صورت مسالمت آمیز مشکل خود را حل می کنند.
- در نهایت اگر توافق ایجاد نشود، همچنان راه دادگاه باز است.

۳. شیوه های جایگزین حل و فصل اختلاف در برخی کشورهای جهان

حل و فصل اختلافات خانوادگی با شیوه های جایگزین حل اختلاف، از اقدامات مهم و جدید در راستای خصوصی سازی امور و دعاوی خانوادگی است که در سال های اخیر در برخی کشورهای جهان از جمله استرالیا، هند، انگلیس و ولز آغاز شده و به کاهش پرونده های دادگاه ها، رفع اطاله دادرسی و افزایش کیفیت ارائه خدمات انجامیده است.

در حال حاضر، یکی دیگر از اقداماتی که در راستای اجرای سریع تر و دقیق تر شیوه های جایگزین حل و فصل اختلاف و خصوصی سازی امور و دعاوی خانوادگی در جهان از سوی شرکت ها و مؤسسات خصوصی انجام شده، استفاده از هوش مصنوعی^{۳۷} برای راه اندازی فناوری حقوقی^{۳۸} است. در این شیوه، علاوه بر کاهش حجم پرونده های دادگاه ها و خصوصی سازی سیستم قضایی، میزان سرعت و دقت در رسیدگی به اختلافات نیز در حد چشمگیری افزایش می یابد.

حقوق خانواده اغلب به عنوان شاخه ای از حقوق شناخته می شود که به طور کامل فنی یا قانونی نیست و جنبه های اخلاقی آن پررنگ تر است. در اکثر مواقع، زوجینی به دادگاه و وکلا مراجعه می کنند که دوران سختی را در زندگی خود سپری کرده اند، به خصوص زمانی که منافع

37. Artificial Intelligence (AI)

38. Legal Tech

کودکان که قشری آسیب‌پذیر هستند نیز در معرض خطر باشد. به همین دلیل وکلای خانواده نیز عملکردی متفاوت نسبت به امور و دعاوی خانوادگی دارند و در دهه‌های اخیر، رویکرد مصالحه‌آمیزتری نسبت به خصومت‌های خانوادگی داشته‌اند. خصوصی‌سازی حقوق خانواده و استفاده از شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف و همچنین اجرای آن‌ها در بستر هوش مصنوعی، می‌تواند به حل و فصل بهتر، دقیق‌تر و سریع‌تر دعا کمک کند.^{۳۹}

۱.۳. شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف در کشور انگلیس

از سال ۲۰۱۳، تعداد دعاوی خانوادگی مطرح‌شده در دادگاه‌های خانواده انگلستان و ولز افزایش یافته است. چراکه بی‌ثباتی در خانواده‌های انگلیسی در مقایسه با دیگر کشورهای توسعه‌یافته به بالاترین نرخ رسیده و همچنین به دلیل هزینه‌های بالای وکالت، افراد کمتری به دنبال دریافت مشاوره از وکلا قبل از طرح دعا در دادگاه هستند. بنابراین، سیستم دادگاه‌ها در حال حاضر در بسیاری از کشورهای جهان از جمله انگلستان و ولز نمی‌تواند پاسخگوی امور و دعاوی خانوادگی باشد. مردم همواره به دنبال سریع‌ترین و ارزان‌ترین روش‌ها بوده‌اند، مخصوصاً در جامعه‌ی امروزی که فناوری نیز به سرعت در حال پیشرفت است و نیاز به شیوه‌های جایگزینی است که هم قیمت مناسب داشته باشد و هم سریع‌تر به اهداف موردنظر برسند.^{۴۰}

شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف به خصوص مواردی که مبتنی بر هوش مصنوعی نیز هستند یا به عبارتی «عدالت خصوصی»^{۴۱}، علاوه بر تحقق اهداف یادشده، بستری را فراهم می‌کنند که طرفین دعا خودشان بتوانند در مورد خواسته‌هایشان مذاکره کنند، نیازهایشان را بشناسند و در نهایت با داوری یا راهنمایی شخص ثالث در یک نهاد یا مؤسسه خصوصی، دعاوی خود را حل و فصل نمایند. شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف که در حقوق خانواده با اصطلاح اfdی آر^{۴۲} نیز نام برده می‌شود، روش‌های جایگزین و خصوصی مانند داوری و میانجیگری هستند که برای منصرف کردن مردم از مراجعه به سیستم قضایی از سوی وکلا، مشاوران حقوقی یا قضات بازنشسته در یک نهاد خصوصی ارائه می‌شوند. این روش در انگلستان و ولز به خصوص

39. Felicity Bell, "Family Law, Access to Justice, and Automation", *Macquarie Law Journal*, No. 25 (2019), p. 109-114.

40. Jo Edwards, Amanda Sandys, Jamie Gaw, "Family Dispute Resolution: a Practitioner's Perspective", *Family Law Journal*, (2017), p. 1245.

41. Private Justice

42. Family Dispute Resolution (FDR)

در لندن مورد استقبال مردم و حتی سیستم قضایی قرار گرفته است.^{۴۳}

در ادامه، نمونه‌هایی از اقدامات نوآورانه حقوقی و تأسیس مراکز ارائه‌دهنده شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف در انگلستان و ولز معرفی شده است.

۱.۱.۳. شورای میانجیگری خانواده

میانجیگری خانواده فرایندی است که در آن یک میانجی مستقل، حرفه‌ای و آموزش‌دیده به زوجین کمک می‌کند تا اختلافات خود را حل و فصل نمایند و در صورت جدایی، ترتیباتی را برای فرزندان و امور مالی پس از جدایی مقرر کنند. به همین منظور در انگلستان و ولز شورایی به نام «شورای میانجیگری خانواده»^{۴۴} تشکیل شده است. میانجی به زوجین کمک می‌کند راه‌حلی برای اختلاف خود بیابند که برای آنها مفید باشد و توضیح خواهد داد که چه اتفاقی باید بیفتد تا توافق بین آنان از نظر قانونی الزام‌آور شود. در تنظیم توافقنامه نیز به آنها کمک خواهد کرد؛ در نتیجه زوج‌هایی که از هم جدا شده‌اند یا در فکر جدایی هستند با کمک شورای میانجیگری خانواده می‌توانند به سازش‌های رضایت‌بخش متقابل برسند و به‌طور داوطلبانه تعارض میان خود را حل کنند.^{۴۵}

شورای میانجیگری خانواده از سال ۲۰۱۸ به صدها هزار خانواده در انگلیس کمک کرده است تا در مورد ترتیبات مالی پس از جدایی به توافق برسند، اختلافات خود را حل و فصل کنند و راهی بیابند تا پس از جدایی، فرزندان خود را با همکاری والدین پرورش دهند. انتخاب میانجی از شورای میانجیگری خانواده تضمین می‌کند که میانجی به‌طور مناسب آموزش دیده و واجد شرایط است. این فرایند نسبت به دادگاه استرس بسیار کمتری دارد، به‌طور قابل توجهی سریع‌تر است و می‌تواند در هزینه و رفت‌وآمدهای مکرر به دادگاه نیز صرفه‌جویی کند. اگر زوجین از نظر مالی واجد شرایط باشند، کمک حقوقی نیز می‌توانند دریافت کنند.^{۴۶}

43. *op. cit.*, p. 1246-1247.

44. Family Mediation Council (FMC)

45. Family Mediation Council (2020), What is Family Mediation? <https://www.familymediationcouncil.org.uk/family-mediation/>

46. Ministry of Justice, "Call for Evidence on Dispute Resolution in England and Wales", Response to consultation carried out by the Ministry of Justice, (2022), p. 10.

شورای میانجیگری خانواده در قالب شرکت خصوصی به ثبت رسیده، هیئت مدیره مستقلی دارد، ولی در جلسات مجمع جهت نظارت بر روند میانجیگری در کشور، نمایندگانی از قوه قضاییه و «شورای عدالت خانواده»^{۴۷} نیز حضور دارند. اعضای هیئت مدیره شورا عبارت‌اند از:

- کالج میانجی^{۴۸}
- انجمن حقوق^{۴۹}
- انجمن میانجیگران خانواده^{۵۰}
- میانجیگری ملی خانواده^{۵۱}

۲.۱.۳. انجمن میانجیگران خانواده

در انگلستان انجمن میانجیگران خانواده^{۵۲} در سال ۱۹۸۸ تأسیس شد. این انجمن یک سازمان خصوصی برای عضویت میانجیگران و ارائه خدمات میانجیگری به خانواده‌ها است. تا سپتامبر ۱۹۸۹، این انجمن دارای ۶۵ عضو میانجی بود و در پایان سال ۱۹۹۰ تعداد اعضا با احتساب افراد در حال آموزش به ۱۶۰ نفر رسید. میانجیگری افام‌ای اکنون در سراسر انگلستان در دسترس است و بیش از ۳۰۰ میانجی خانواده دارد. انجمن میانجیگران خانواده، یکی از اعضای اصلی و عضو مؤسس شورای میانجیگری خانواده است که در قسمت قبل معرفی شد^{۵۳}. در میانجیگری خانواده، مراجعان تشویق می‌شوند تا با یکدیگر مذاکره کنند و راه‌های خود را برای پیشبرد زندگی و حل و فصل دعاوی بیابند. برای مثال، میانجیگری خانواده به زوج‌های جدا شده این فرصت را می‌دهد تا با کمک و راهنمایی میانجی‌های آموزش دیده و بی‌طرف تصمیم بگیرند که در مورد فرزندان و امور مالی خود پس از جدایی چه کنند^{۵۴}.

47. Family Justice Council

48. College of Mediators

49. The Law Society

50. Family Mediators Association (FMA)

51. National Family Mediation (NFM)

52. Family Mediators Association (FMA)

53. <https://thefma.co.uk/about-the-fma/> برای کسب اطلاعات بیشتر:

54. Amy J. Cohen, "The Family, the Market, and ADR", *Law Journals at University of Missouri School of Law Scholarship Repository*, 6 (2011), p. 111.

قبل از این پروژه، خدمات میانجیگری در انگلستان و ولز تقریباً به‌طور انحصاری بر روی مسائل مربوط به کودکان متمرکز بود. چنین مؤسساتی به‌طور کلی در امور مالی و دارایی خانواده و جدایی میانجیگری نمی‌کردند و اکثر میانجیگران ارائه‌کننده این خدمات، مددکاران اجتماعی و مشاورانی بودند که در زمینه میانجیگری آموزش ندیده بودند. ولی از مراحل اولیه پروژه انجمن میانجیگران خانواده آشکار بود که مزایای قابل توجهی در توسعه یک رویکرد میان‌رشته‌ای وجود دارد و اکنون نیز همین شیوه در حال اجرا است. در این روش، یک وکیل خانواده با تجربه و کالت دادگستری، به‌طور مشترک با یک میانجی دوم که دارای پیشینه سازش، مشاوره یا مددکاری اجتماعی است، جلسه میانجیگری را اداره می‌کند.^{۵۵}

در جلسه ارزیابی میانجیگری، میانجیگران واجد شرایط ویژه خانواده، موارد جایگزین روند دادگاهی را برای طرفین توضیح می‌دهند. هدف از این جلسه این است که برای زوجین فرصتی برای فهم این مطلب فراهم آید که آیا رفتن به دادگاه واقعاً بهترین راه برای مقابله با مسائلی است که پس از فروپاشی رابطه یا ازدواج خود (مثلاً فرزندان، مسائل مالی) با آن مواجه هستند یا میانجیگری می‌تواند جایگزین مؤثرتر و کارآمدتری برای آنها باشد. در جلسات بعدی، زوجین با میانجیگران واجد شرایط ویژه خانواده ملاقات خواهند کرد و در مورد وضعیت شخصی خود به‌صورت محرمانه صحبت می‌کنند. سپس در جلسات بعد، میانجیگران اطلاعاتی در مورد گزینه‌های موجود برای حل و فصل دعوا یا مسائل مربوط به جدایی به زوجین ارائه داده، مزایا و معایب هر گزینه را مورد بحث قرار می‌دهند. میانجیگران همچنین سؤالاتی می‌پرسند و ارزیابی می‌کنند تا تصمیم بگیرند که چه راه‌حلی به طرفین ارائه دهند. پس از موافقت طرفین و تصمیم‌گیری، توافقنامه‌ای بین زوجین تنظیم شده، انجمن بر روند اجرای توافقنامه نیز نظارت می‌کند.^{۵۶}

۳.۱.۳. شرکت ادمیرال لا

شرکت ادمیرال لا^{۵۷}، یکی از شرکت‌های فناوری حقوقی است که در ولز فعالیت می‌کند و به

55. Family Mediators Association (2015), About Family Mediation, <https://thefma.co.uk/about-family-mediation/>; <https://thefma.co.uk/miams/>

56. Family Mediators Association (2015), About Family Mediation, <https://thefma.co.uk/about-family-mediation>.

57. Admiral Law

آسیب‌دیدگان حوادث و خسونت‌ها از جمله تصادفات و خسونت خانگی خدمات حقوقی ارائه می‌دهد. بنابراین، رسیدگی به دعاوی خانوادگی نیز از زیرمجموعه‌های خدمات این شرکت است.

این شرکت دارای داشبورد آنلاین است که طرفین دعوا می‌توانند علاوه بر طرح خواسته یا دعوا، پیشرفت دعوی مطروحه خود را نیز پیگیری کنند. به عبارت دیگر، هنگامی که حساب خود را فعال و اسناد خود را بارگذاری کردند، می‌توانند ببینند که دعوا یا خواسته آنها دقیقاً در چه مرحله‌ای است؛ حتی می‌توانند متوجه شوند که با چه افرادی برای رسیدگی به پرونده خود مانند وکیل، میانجیگر، داور، مأمور بیمه و... سروکار دارند و به مسئول رسیدگی‌کننده پرونده خود پیام ارسال کنند.^{۵۸}

سپس وکلا و متخصصان این شرکت به شخص کمک می‌کنند تا به درمان موردنیاز خود دسترسی پیدا کند. همچنین ترتیبی خواهند داد که یک متخصص پزشکی مستقل، گزارشی از آسیب‌های شخص ارائه دهد. جزئیات خسارات مالی نیز برآورد می‌شود. پس از جمع‌آوری شواهد، کارشناسان این شرکت مشخص می‌کنند که شخص آسیب‌دیده باید چه میزان غرامت را برای صدمات، خسارات مالی و هرنوع درمان یا مراقبتی که نیاز دارد دریافت کند. در صورت عدم پرداخت غرامت از سوی طرف مقابل، با بیمه‌گر توافق می‌شود. اکثریت قریب به اتفاق پرونده‌ها بدون نیاز به مراجعه به دادگاه و از طریق مذاکره با طرفین حل و فصل می‌شوند، اما در صورت نیاز به مراجعه به دادگاه، تیم متخصص شرکت ادمیرال لا، پیگیر پرونده در دادگاه خواهند بود.^{۵۹}

۲.۳. شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف در کشور استرالیا

در استرالیا نیز طی سالیان متمادی تلاش شده است تا از مراجعه مردم به دادگاه‌ها کاسته شود. وکلای خانواده نیز متعهد شده‌اند که موکلان خود را به حل و فصل اختلاف خارج از دادگاه تشویق کنند. طی سال‌های گذشته، بودجه دولت برای کمک‌های حقوقی در حوزه‌های قضایی رو به کاهش است و بخش بزرگی از مردم نیز توانایی دریافت کمک‌های حقوقی، پرداخت هزینه‌های قضایی و مراجعه به وکلا را ندارند. یکی از مهم‌ترین چالش‌ها نیز مربوط به تأخیر و

58. Jomati Consultants LLP, "The Legal Sector in Wales - a Rapid Review", a Report by Jomati Consultants LLP, (2019), p. 102.

59. Admirallaw (2019), Making a Claim, <https://admirallaw.co.uk/claims-process>

ناکارآمدی سیستم قضایی است. طبق آماري که در سال ۲۰۱۷ منتشر شد، رسیدگی به پرونده‌های خانواده در دادگاه‌های استرالیا، از زمان تشکیل پرونده در دادگاه تا شروع محاکمه - و نه حتی رسیدگی و صدور حکم - حدوداً تا ۳۶ ماه تأخیر داشتند. همین مسئله می‌تواند خطر آسیب به خانواده‌ها را افزایش دهد. برای مثال، برای قربانیان خشونت خانگی، خطر خشونت منجر به قتل از جانب شریک زندگی در بالاترین سطح خود است و کودکان نیز ممکن است در این شرایط بلا تکلیفی و اطلاع دادرسی آسیب شدیدی ببینند. یکی از راه‌حل‌ها در راستای خصوصی‌سازی، استفاده از گزینه‌های غیردادگاهی برای حل اختلاف مانند داوری و میانجیگری و به کار بردن هوش مصنوعی در راستای ارائه سریع‌تر و دقیق‌تر شیوه‌های جایگزین حل اختلاف و خصوصی‌سازی امور و دعاوی است.^{۶۰}

این‌گونه مشکلات موجود در رسیدگی دادگاهی سبب شد تا مجلس نمایندگان استرالیا تحقیقاتی را آغاز کند که در نهایت در سال ۲۰۰۶ به اصلاحاتی در قوانین و مقررات خانواده انجامید؛ از جمله ارجاع به میانجیگری در بسیاری از دعاوی خانواده به منظور محدودسازی دخالت دادگاه خانواده در دعاوی^{۶۱}.

در جریان این تحقیقات روشن شد که اکثر مسائل حقوق خانواده قابل ارجاع به شیوه‌های جایگزین از جمله میانجیگری است؛ لذا با شروع اجرای شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلافات خانوادگی، حدود ۹۵ درصد از دعاوی خانوادگی از طریق این روش مورد رسیدگی قرار گرفت. چراکه دعاوی خانوادگی با مسائل عاطفی درگیر هستند و ارجاع به این شیوه می‌تواند به آشتی و اتحاد مجدد دوطرف بینجامد. نتایج یک مطالعه انجام‌شده بر روی ده هزار خانواده جداشده در سال ۲۰۰۹، نشان داد که ۶۲ درصد از والدین، پس از ارجاع به شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف، مجدداً و بعد از حدود ۱۵ ماه جدایی، رابطه‌شان با یکدیگر را از سر گرفته‌اند. این روش برای والدینی که جدا شده‌اند نیز بسیار کاربردی است و نتایج مطلوبی را در رسیدگی به فرزندان پس از جدایی به دنبال داشته است. هریک از والدین می‌توانند برای ترسیم برنامه‌های

60. Felicity Bell, "Family Law, Access to Justice, and Automation", *Macquarie Law Journal*, No. 25 (2019), p. 104-105.

61. Shelby Higgs Howarth, Catherine Caruana, "Appendix A: Mandatory Mediation in Family Law – a Review of the Literature", *Journal of Social Welfare and Family Law*, No. 2 (2017), p. 1.

فرزندپروری پس از جدایی، با شرکت در جلسات مذاکره و میانجیگری، درخواست خود را در یکی از مؤسسات خصوصی ارائه دهند. پس از ثبت درخواست، دعوتنامه مشارکت برای والد دیگر ارسال می‌شود. در نهایت والدینی که در این جلسات شرکت می‌کنند و به صورت داوطلبانه و با رضایت یکدیگر به توافقاتی برای زندگی فرزندان خود پس از جدایی می‌رسند، نتیجه توافقات خود را به موجب سندی به نام «طرح والدین»^{۶۲} تنظیم و مکتوب می‌کنند تا مانند قرارداد رسمیت یابد و قابل استناد باشد.^{۶۳}

در ادامه، دو نمونه از شرکت‌های ارائه‌دهنده شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف در بستر فناوری حقوقی در حقوق خانواده استرالیا مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۱.۲.۳. شرکت ستیفای

مهم‌ترین کاربرد سیستم‌های خودکار در حقوق خانواده، برای سازماندهی اطلاعات و تهیه پیش‌نویس اسناد یا فرم‌ها است. شرکت ستیفای^{۶۴}، یکی از شرکت‌های معروف در استرالیا، این نوع خدمت را ارائه می‌دهد. ابزارهای مشاوره حقوقی خودکار، طیفی از کاربردها را پوشش می‌دهند. برای مثال، مکانیسم‌هایی برای مصرف‌کنندگان طراحی شده‌اند که می‌توانند پیش‌نویس اولیه یک سند را برای آنها آماده کنند. در حال حاضر این روش، موارد ساده و غیرترافی را شامل می‌شود، مانند توافقات قبل از ازدواج، طلاق‌های بدون مناقشه (توافقی) و تغییر نام. همچنین انواع مختلفی از ابزارهای آنلاین تعاملی برای مسائل حقوق خانواده در استرالیا وجود دارد؛ برای مثال، سیستم‌های داوری آنلاین برای طلاق.

یکی از جدیدترین پیشنهادها، یک پرسش‌نامه آنلاین است که باید در زمان ثبت درخواست از سوی زوجین یا طرفین اختلاف تکمیل شود و آنها به سؤالات حقوقی پاسخ دهند. در این پرسش‌نامه هر کدام از طرفین می‌توانند اقداماتی که از نظر آنها برای حل و فصل اختلاف مناسب است و نیز شرایط خود را توضیح دهند. چت‌بات‌ها^{۶۵} یا سیستم‌های پیچیده‌تر می‌توانند کاربر را

62. Parenting Plan

63. Rhonda Maree Emonson, "Preparing for Family Dispute Resolution in Regional Australia: Exploring the Experiences of Parents, Family Dispute Resolution Practitioners and Lawyers", *PhD Thesis*, James Cook University, (2019), p. 38-41.

64. Settify

65. Chatbot (چت‌بات) یک نرم‌افزار هوش مصنوعی (AI) است که می‌تواند از طریق برنامه‌های پیام‌رسان، وبسایت‌ها، اپلیکیشن‌های

طی مراحل برای حل و فصل اختلاف راهنمایی کنند. برای مثال، یکی از شرکت‌های فعال در این حوزه در استرالیا، شرکت ستیفای است.^{۶۶} این شرکت، یک درگاه آنلاین دارد که به موجب آن مشتریان می‌توانند شرایط و دستورالعمل‌های خود را قبل از اولین جلسه حضوری به صورت آنلاین به یک وکیل ارائه دهند. برای صرفه‌جویی در زمان مشتریان، پاسخ به یک سری سؤالات نیز در نظر گرفته شده است.^{۶۷}

۲.۲.۳. سکوی آیلیرا

یکی دیگر از سکوهایی (پلتفرم) که از سوی بخش خصوصی در استرالیا طراحی شده، سکوی آیلیرا^{۶۸} است. این سکو مبتنی بر هوش مصنوعی و یک دستیار حقوقی برای مخاطبان است و خدمات حقوقی مختلفی را در زمینه‌های کسب و کار و برنامه‌ریزی، تنظیم وصیت‌نامه، دعاوی املاک و همچنین کمک به قربانیان خشونت خانگی ارائه می‌دهد. از جمله خدمات آیلیرا، ارائه مشاوره و کمک به قربانیان خشونت خانگی، تهیه پیش‌نویس درخواست برای صدور حکم در خصوص حفاظت مدنی است.

در استرالیا عموماً پلیس از قربانیان خشونت خانگی محافظت و امور حقوقی و اداری مربوطه را پیگیری می‌کند، اما در حال حاضر شرکت‌های مبتنی بر هوش مصنوعی که خدمات حقوقی ارائه می‌دهند نیز می‌توانند چنین نقشی را ایفا کنند تا از حجم کاری پلیس کاسته شود. علاوه بر این مزیت، چنین سکوهایی می‌توانند برای افرادی که به پلیس بی‌اعتماد هستند، یا تمایل ندارند که خشونت خانگی را با پلیس مطرح کنند، یا مواقعی که پلیس از پیگیری درخواست خودداری کرده باشد، کارآمد و مفید باشند.^{۶۹}

موبایلی و یا تلفن، مکالمه (چت) با یک کاربر را به زبان طبیعی شبیه‌سازی کند. چت‌بات‌ها اغلب به‌عنوان یکی از پیشرفته‌ترین و کارآمدترین ابزار، جهت تعامل بین انسان و ماشین محسوب می‌شوند. در واقع چت‌بات‌ها که از پردازش زبان طبیعی (NLP) استفاده می‌کنند، نمایانگر تکامل سیستم پاسخگویی به سؤالات هستند. بنابراین، Chatbot را می‌توان به‌عنوان یک برنامه رایانه‌ای مبتنی بر هوش مصنوعی تعریف کرد که مکالمات انسانی را شبیه‌سازی می‌کند. این نرم‌افزار هوش مصنوعی، درخواست‌های کاربر را تفسیر و پردازش کرده، سریعاً به آنها پاسخ می‌دهد.

66. <https://settify.com/family-law/> برای کسب اطلاعات بیشتر؛

67. Felicity Bell, "Family Law, Access to Justice, and Automation", *Macquarie Law Journal*, 25 (2019), p. 114-115.

68. Ailira

69. *op. cit.* p. 125-128.

۳.۳. شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف در کشور هند

در کشور هند نیز حجم پرونده‌های قضایی روزبه‌روز در حال افزایش است و سیستم قضایی هند با مشکلاتی مواجه شده است. طبق آمار منتشر شده در شبکه داده‌های قضایی ملی هند^{۷۰}، حجم پرونده‌های معلق در هند به شرح جدول زیر است؛ آمار تکان‌دهنده‌ای که نشان می‌دهد برخی از پرونده‌ها حتی تا ۳۰ سال نیز تأخیر در رسیدگی و اتخاذ تصمیم داشته‌اند.

جدول ۱: میزان تأخیر در رسیدگی به پرونده‌ها در سیستم قضایی هندوستان

Years	Civil	Criminal	Total
0 to 1 Years	2886849 (27.76%)	8169404 (28.53%)	11056275 (28.33%)
1 to 3 Years	3428692 (32.97%)	8707474 (30.41%)	12136154 (31.09%)
3 to 5 Years	1708663 (16.43%)	4663698 (16.29%)	6372331 (16.33%)
5 to 10 Years	1660105 (15.96%)	4480821 (15.65%)	6140923 (15.73%)
10 to 20 Years	561756 (5.4%)	2172425 (7.59%)	2734179 (7%)
20 to 30 Years	117090 (1.26%)	373510 (1.26%)	490599 (1.26%)
Above 30 Years	37762 (0.36%)	64894 (0.23%)	102657 (0.26%)

در چنین شرایطی، میانجیگری و سایر شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف مانند داوری، مذاکره و سازش، بهترین راه‌حل هستند که می‌توانند دادگاه‌ها را از شلوغی نجات دهند و به‌عنوان ابزاری مؤثر برای اجرای عدالت در دعاوی خانوادگی محسوب شوند.^{۷۱}

میانجیگری یک فرایند حل و فصل اختلافات داوطلبانه با ساختار پویاست که یک شخص ثالث بی‌طرف با استفاده از فنون ارتباطی و مذاکره تخصصی، به طرفین مناقشه در حل تعارض بین آنها کمک می‌کند.^{۷۲} به دلیل مزایای میانجیگری، گام‌هایی در راستای حمایت از روش‌های جایگزین حل و فصل اختلاف مخصوصاً میانجیگری در هند برداشته شد؛ از جمله اینکه «شورای وکلای هند»^{۷۳} به وکلا تأکید کرد که از این شیوه‌ها برای حل و فصل اختلافات استفاده کنند.

70. National Judicial Data Grid (NJDG), National Data Grid, 2021 (<https://njdg.ecourts.gov.in/>)

71. Ritu Gautam, Pradeep Kulshrestha, Avinash Krishan Goswami, "Mediation and Family Dispute Resolution Mechanism: A Case Study on Clinical Legal Education", *Ilkogretim Online - Elementary Education Online*, No. 20 (2021), p. 2491-2494.

72. Arjun Pal, "The Impact of Mediation in India", O.P. Jindal Global University, (2017), p. 2.

73. Bar Council of India

همچنین میانجیگری به عنوان یک سرفصل اجباری در آموزش دانشجویان حقوق در نظر گرفته شده، آموزش‌هایی نیز برای توسعه مهارت میانجیگری و تکنیک‌های آن برای دانشجویان ارائه می‌شود.

در راستای گسترش ارجاع اختلافات خانوادگی به شیوه‌های جایگزین حل اختلاف، نهادی با نام «کلینیک حل اختلاف خانواده»^{۷۴} در سال ۲۰۲۰ به مدت یک سال آزمایشی در هند راه‌اندازی شد. تأسیس این مرکز، ابتکار منحصر به فردی است که پلیس هند با همکاری دانشگاه شاردن^{۷۵} آغاز کرد و از وکلا و کارشناسان بخش خصوصی کمک گرفت. پس از ۶ ماه اجرا، گزارشی از وضعیت کلینیک بر اساس پرونده‌های رسیدگی شده از سوی کلینیک حل اختلاف خانواده منتشر شد. در این دوره جلسات مشاوره تیم کارشناسان متشکل از کارشناسان حقوقی و روان‌شناسی در حداکثر ۳ جلسه انجام شد. طبق این گزارش، در این مدت کوتاه، از مجموع ۱۱۹ پرونده مطرح شده، ۱۰۵ پرونده خانواده به نتیجه رسید و ۱۴ پرونده هنوز در مرحله مشاوره بود. باتوجه به نتایج رضایت‌بخش این طرح در حل و فصل امور و دعاوی خانوادگی، در ۱۰ ژانویه ۲۰۲۱، اجرای این تفاهم‌نامه برای مدت یک سال دیگر تمدید شد.^{۷۶}

فرایند اتخاذ شده از سوی کلینیک حل اختلاف خانواده در طول جلسات در سه مرحله پیش میانجیگری، میانجیگری و پس از میانجیگری طبقه‌بندی می‌شود که در هر مرحله تصمیمات مختلفی اتخاذ می‌گردد. این مراحل به شرح زیر است:

الف) مرحله پیش میانجیگری

این مرحله قبل از شروع فرایند رسمی میانجیگری است. مرحله مقدماتی است که در آن موارد اختلاف شناسایی می‌شود تا میانجیگر بتواند استراتژی‌های لازم را برای حل اختلاف زوجین اتخاذ کند. در این مرحله، مواردی مانند بررسی اطلاعات پرونده، ارزیابی مقدماتی اختلاف، برنامه‌ریزی زمان و مکان برگزاری جلسات و تعیین استراتژی میانجیگری صورت می‌گیرد.

74. Family Dispute Resolution Clinic (FDRC)

75. Sharda University

76. *op. cit.* p. 2496-2497.

ب) مرحله میانجیگری

در این مرحله، فرایند میانجیگری رسمی بین طرفین آغاز می‌شود و زمانی به پایان می‌رسد که طرفین به نتیجه برسند. در این مرحله، اقداماتی مانند کشف دلایل اختلاف، بررسی و درک تمایلات طرفین اختلاف، تعیین راه‌حل‌های احتمالی و جایگزین‌های قابل اجرا و تهیه پیش‌نویس توافقنامه انجام می‌شود.

ج) مرحله پس از میانجیگری

مرحله نهایی در میانجیگری مربوط به نظارت و پیگیری اجرای مفاد توافقنامه است. مراحل پس از میانجیگری شامل اجرای مفاد توافق و پیگیری و نظارت است.^{۷۷}

نتیجه

شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلافات در ایران نقش مهمی در اختلافات ندارند و غالباً زوجین و خانواده‌ها، سیستم قضایی و دادگاه‌ها را جهت حل اختلاف خود انتخاب می‌کنند. دلایل این مسئله، ناشناخته بودن این شیوه‌ها در جامعه، نبود مؤسسات و نهادهای خصوصی داوری و میانجیگری برای امور و دعاوی خانوادگی، دلایل فرهنگی و اعتقاد بر کارآمد نبودن شیوه‌های جایگزین حل و فصل اختلاف در احقاق حق و غیره است و همین وضعیت به تراکم بیشتر پرونده‌ها در دادگاه‌ها دامن زده است.

برای نمونه، در حال حاضر، نبود واحد داوری و مشاوره خصوصی در کنار دادگاه‌های خانواده مشکلاتی را به وجود آورده و وجود ابهامات متعدد در اجرای مقررات مربوطه نیز به اتخاذ رویه‌های پراکنده و گاه معارض از سوی دادگاه‌ها منجر شده است. حضور افرادی در راهروهای دادگاه‌های خانواده به عنوان داور حرفه‌ای و مشاور که بدون انجام امر داوری و مشاوره، متنی از پیش تعیین شده را به عنوان نظر ارائه می‌دهند، نیازمند چاره‌جویی است و همین مشکلات نشانگر عدم موفقیت داوری و مشاوره در کاهش آمار طلاق است.

77. Ritu Gautam, Pradeep Kulshrestha, Avinash Krishan Goswami, "Mediation and Family Dispute Resolution Mechanism: A Case Study on Clinical Legal Education", *Ilkogretim Online - Elementary Education Online*, 20 (2021), p. 2498-2503.

طبق بررسی‌های انجام‌شده در رویه برخی کشورهای جهان مشخص شد که مهم‌ترین مزایای خصوصی‌سازی امور و دعاوی خانوادگی با استفاده از شیوه‌های جایگزین حل‌وفصل اختلاف عبارت‌اند از:

(۱) تعیین استراتژی شخصی برای هر اختلاف

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های متمایز شیوه‌های جایگزین حل‌وفصل اختلاف، اتخاذ رویکرد شخصی نسبت به هر اختلاف و تهیه استراتژی منحصر به فرد است. برای هر اختلاف خانوادگی با توجه به شرایط متفاوت خانواده‌ها از لحاظ فرهنگی، اخلاقی، تعداد فرزندان و... استراتژی متفاوتی در نظر گرفته می‌شود تا بتوان براساس آن، تصمیمات مناسبی اتخاذ کرد.

(۲) محیط مثبت

محیط مکان‌های قضایی مانند دادگاه‌ها، اداره پلیس و زندان تأثیر منفی بر روی خانواده‌ها و به‌ویژه فرزندان خواهند داشت. با استفاده از روش‌های جایگزین حل‌وفصل اختلاف می‌توان محیطی آرام برای رسیدگی به دعاوی خانوادگی در نظر گرفت، به‌گونه‌ای که حتی فرزندان نیز در فضایی امن امکان حضور داشته باشند.

(۳) مجموعه دانش و مهارت متنوع

در نهادها و مؤسسات خصوصی، مجموعه‌ای از کارشناسان با دانش و مهارت‌های متنوع حقوقی و روان‌شناسی به کار گرفته می‌شوند. بنابراین در خلال ارائه خدمات حقوقی، حتی وضعیت روحی و اخلاقی طرفین اختلاف نیز مورد سنجش قرار می‌گیرد تا با توجه به مجموع شرایط، تصمیمی درست و سنجیده اتخاذ شود.

(۴) پیگیری پس از ارجاع به شیوه‌های جایگزین حل‌وفصل اختلاف

یکی دیگر از ویژگی‌های متمایز این روش، پیگیری اجرای توافقات پس از ارجاع اختلاف به شیوه‌های جایگزین حل‌وفصل اختلاف است. به‌ویژه در موارد مربوط به خشونت خانگی، اعتیاد به الکل، ملاقات فرزندان، مطالبات مهریه و... این روش نه تنها به حل‌وفصل پرونده حاضر کمک می‌کند، بلکه احتمال وقوع مجدد چنین اختلافاتی را در آینده کاهش می‌دهد.

باتوجه به مزایای پیش‌گفته، از آنجا که در شیوه‌های جایگزین حل‌وفصل اختلاف، اختلافات با توافق طرفین حل‌وفصل می‌شوند و حق مراجعه به دادگاه از طرفین سلب نمی‌شود، اجباری نمودن استفاده از این روش‌ها با قوانین و قواعد حقوقی ایران منافاتی ندارد. بنابراین، پیشنهاد می‌شود با تصویب قوانین و مقررات، استفاده از روش‌های جایگزین حل‌وفصل اختلاف قبل از مراجعه به دادگاه یا در جریان رسیدگی دادگاه در بسیاری از امور و دعاوی خانوادگی (نه صرفاً طلاق) اجباری شود. استفاده از این شیوه‌ها به‌ویژه باید در مورد اختلافاتی اجباری شود که امکان حل‌وفصل دوستانه اختلاف در آنها زیاد و جنبه قضایی آنها کمتر است؛ مانند دعاوی مربوط به فرزندخواندگی، اهدای جنین، تغییر جنسیت، نفقه و مهریه.

همچنین به‌منظور ترویج استفاده از شیوه‌های جایگزین حل‌وفصل اختلاف، به‌ویژه مذاکره در حل‌وفصل اختلافات زوجین، می‌توان مراکز خصوصی را با این سازوکار تأسیس نمود: زوجین در این مراکز می‌توانند در حضور یک شخص بی‌طرف به‌عنوان ناظر و در یک محیط امن بدون دخالت خانواده‌ها، با یکدیگر صحبت کنند و خواسته‌های خود را بیان نمایند. یک متخصص روان‌شناس می‌تواند پیش از صحبت، فنون مذاکره را به آنها آموزش دهد تا از افزایش درگیری‌ها و تشدید اختلافات پیشگیری شود. همچنین یک فرد حقوقی نیز بر فرایند مذاکره نظارت کرده، به زوجین در مکتوب کردن توافقات کمک می‌کند تا از لحاظ حقوقی صحیح و قابل اجرا باشد. بنابراین، این مراکز یا مؤسسات می‌توانند از زمان شروع فرایند مذاکره تا مکتوب کردن توافقات، همراه زوجین باشند و حتی به‌عنوان داور نیز بر روند اجرای توافقات نظارت نمایند.

منابع و مأخذ

الف) منابع فارسی

- کتابها

۱. اعزازی، شهلا (۱۳۸۵). *جامعه‌شناسی خانواده*. تهران: روشنگران.
۲. بهکیش، محمدمهدی (۱۳۸۱). *اقتصاد ایران در بستر جهانی* تسدن. تهران: نی.
۳. دادمرزی، مهدی (۱۳۹۰). *حقوق خانواده اسلامی در ۳۸ کشور جهان*. قم: دانشگاه قم.
۴. درویشی هویدا، یوسف (۱۳۹۳). *شیوه‌های جایگزین حل‌وفصل اختلاف*. تهران: میزان.
۵. رحیمی بروجردی، علیرضا (۱۳۷۳). *سیاست‌های اقتصاد کلان و اصلاحات ساختاری*. تهران: مرکز مطالعات و پژوهش بازرگانی.
۶. معینی فر، حشمت‌السادات (۱۳۹۰). *دولت‌های رفاه و سیاست‌های حمایتی خانواده*. تهران: میزان.

- مقالات

۷. آل عمران، رویا و آل عمران، سید علی (۱۳۹۰). خصوصی‌سازی و سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی. *اقتصادی ماهنامه بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی*، ۱۱ (۱۲)، ۷۳-۸۸.
۸. توسلی جهرمی، منوچهر (۱۳۸۰). نگاهی به شیوه‌های جایگزین حل اختلاف (ای‌دی‌آر) در مقررات جدید اتاق بازرگانی بین‌المللی. *حقوقی دفتر خدمات حقوقی بین‌المللی جمهوری اسلامی ایران*، ۱۹ (۲۶-۲۷)، ۳۶۵-۳۸۲. Doi: 10.22066/CILAMAG.2002.18077
۹. جاوید، محمدجواد و مهاجرى، مریم (۱۳۹۷). مبانی مداخله دولت در نهاد خانواده در نظام حقوقی ایران. *سورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده*، ۲۱ (۸۲)، ۷-۳۴. Doi: 10.22095/JWSS.2019.92498
۱۰. رضایی، سید علیرضا؛ معبودی نیشابوری، رضا؛ انصاری، اعظم و خدابخشی شلمزاری، عبدالله (۱۴۰۱). تعیین مقر در روش‌های جایگزین برخط حل اختلاف. *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر*، ۱۳ (۲۸)، ۱۱۱-۱۳۹. Doi: 10.22034/LAW.2022.47258.2965
۱۱. شریعت کرمانی، عارف و صباحی گراغانی، معین (۱۴۰۰). نقش داورى در کاهش دعاوى خانوادگی با تأکید بر اسناد بین‌المللی. *مطالعات بین‌المللی پلیس*، ۱۲ (۴۵)، ۱۸۴-۲۰۵.

۱۲. شعاریان، ابراهیم و نیک‌زمان اصل، ساناز (۱۳۹۹). رویکردها و ضوابط حاکم بر تفسیر موافقت‌نامه داوری داخلی و بین‌المللی. *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر*، ۱۱ (۲۱)، ۱۵۱-۱۸۸.
Doi: 10.22034/LAW.2020.12634
۱۳. صادقی، محمد (۱۳۹۷). مذاکرات پیش از عقد در نکاح؛ از ماهیت تا تأثیر حقوقی. *فقه و حقوق خانواده*. ۲۳ (۶۹)، ۳۱-۵۲.
Doi: 10.30497/FLJ.2018.71124
۱۴. صادقی موحد، خدیجه؛ باقری، احمد؛ صدری، سید محمد؛ امیرپور، حیدر (۱۳۹۸). عدالت ترمیمی، بایستگی و ضرورت حاکمیت آن در حوزه خانواده با تکیه بر مبانی فقهی. *فقه و مبانی حقوق اسلامی*. ۵۲ (۱)، ۱۰۷-۱۲۶.
Doi: 10.22059/JFIL.2019.265308.668564
۱۵. مصلحی، علی حسین و صادقی، محسن (۱۳۸۳). نگاهی به شیوه‌های جایگزین حل‌وفصل اختلاف (ای‌دی‌آر). *نامه مفید*، ۱۰ (۴۶)، ۱۲۳-۱۵۰.
۱۶. نجفی ابرندآبادی، علی حسین (۱۳۸۲). از عدالت کیفری کلاسیک تا عدالت ترمیمی. *دانشگاه علوم اسلامی رضوی*، ۲ (۱۰ و ۹)، ۳-۳۸.
۱۷. ویژه، محمدرضا و بروجردی، لیلی (۱۳۹۵). مطالعه تطبیقی قوانین و برنامه‌های توسعه‌ای دولت در حوزه خانواده (مورد مطالعه: کشورهای ایران و مالزی). *مطالعات توسعه اجتماعی ایران*، ۸ (۳)، ۱۹-۳۳.
۱۸. هادی، سولماز و حاجی‌پور، مرتضی (۱۳۹۵). بررسی شیوه‌های جایگزین حل‌وفصل اختلاف از منظر حقوق ایران و فقه امامیه. *فقه و مبانی حقوق اسلامی*، ۹ (۱)، ۸۷-۱۱۰.

- قوانین

۱۹. قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی، مصوب ۱۳۷۹
۲۰. قانون حمایت خانواده، مصوب ۱۳۵۳
۲۱. قانون حمایت خانواده، مصوب ۱۳۹۱
۲۲. قانون مدنی، مصوب ۱۳۰۷

ب) منابع انگلیسی

– Books

1. Marriott, Arthur (2003). *ADR in Civil and Commercial Disputes*. The Handbook of Arbitration and Dispute Resolution Practice, London: Sweet and Maxwell.
2. Newman, Peter (1998). *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law*. New York: Springer.
3. Schwartz, Gerd (1989). *Privatization; Possible Lesson from the Hungaration Vase*. United Kingdom: Oxford University Press.

– Articles

4. Bell, Felicity (2019). Family Law, Access to Justice, and Automation. *Macquarie Law Journal*, 25 (19), 103-132.
5. Cohen, Amy J. (2011). The Family, the Market, and ADR. *Law Journals at University of Missouri School of Law Scholarship Repository*, 6(1), 91-126.
6. Edwards, Jo, Sandys, Amanda, Gaw, Jamie (2017). Family Dispute Resolution: a Practitioner's Perspective. *Family Law Journal*, 1245-1248.
7. Emonson, Rhonda Maree, Preparing for Family Dispute Resolution in Regional Australia: Exploring the Experiences of Parents, Family Dispute Resolution Practitioners and Lawyers: *PhD Thesis*, James Cook University, 2019.
8. Gautam, Ritu, Pradeep, Kulshrestha, Avinash Krishan, Goswami (2021). Mediation and Family Dispute Resolution Mechanism: A Case Study on Clinical Legal Education. *Ilkogretim Online - Elementary Education Online* 20 (3).
9. Higgs Howarth, Shelby, Catherine Caruana (2017). Appendix A: Mandatory Mediation in Family Law – a Review of the Literature. *Journal of Social Welfare and Family Law*. 2 (10), 1-28.
10. Jomati Consultants LLP (2019). The Legal Sector in Wales. a Rapid Review. A Report by Jomati Consultants LLP.

11. Kay, Thompson (1986). Privatization; a Policy in Search of a Rationale. *The Economic Journal*. 96 (381), 18-32.
12. Ministry of Justice (2022). Call for Evidence on Dispute Resolution in England and Wales. Response to Consultation Carried Out By the Ministry of Justice.
13. Motiwal, O. P. (1998). Alternative Dispute Resolution in India. *Journal of International Arbitration*. 15 (2), 117-127.
14. Pal, Arjun (2017). The Impact of Mediation in India. O.P. *Jindal Global University*. 1-6.

– **Websites**

15. Admiral Law (2019). Making a Claim, <https://admirallaw.co.uk/claims-process>
16. Carbon Law Partners (2019). Family Law, <https://carbonlawpartners.com/services/family-law/>
17. Family Mediation Council (2020). What is Family Mediation?
<https://www.familymediationcouncil.org.uk/family-mediation/>;
<https://www.familymediationcouncil.org.uk/about-us/>
18. Family Mediators Association (2015). About Family Mediation,
<https://thefma.co.uk/about-family-mediation/>;
<https://thefma.co.uk/miams/>